

Віктор Дідик (Харків)
провідний науковий співробітник
Обласного комунального закладу
«Харківський науково-методичний центр
охорони культурної спадщини»
Світлана Качало (Харків)
науковий співробітник
Обласного комунального закладу
«Харківський науково-методичний центр
охорони культурної спадщини»
Микола Фільчаков (Харків)
молодший науковий співробітник
Обласного комунального закладу
«Харківський науково-методичний центр
охорони культурної спадщини»

Польова фортифікація Української лінії (1731–64 рр.) вздовж Петрівської фортеці (за матеріалами археологічних досліджень 2020 р.)

Історія вивчення польових фортифікаційних споруд Української лінії має порівняно давню наукову традицію. Першим про основні типи оборонних укріплень за межами фортечних валів сповіщав відомий мислитель своєї доби Георгій Кониський у знаковій для ранньомодерного часу книзі «Історія русів». Видатний церковний діяч, філософ, борець за свободу віросповідання епохи просвітництва детально перелічує типи фортифікаційних споруд. Серед них він називає рови та канали «лінейні», вірогідно, це є рови з гласисами. Далі він вказує на вали та насипи з багатьма «наугольниками», під якими в народному українському лексиконі розумілися редани. Також ним згадуються батареї, які слід ідентифікувати в якості стаціонарних пунктів для ведення рушничного та гарматного вогню на зразок люнетів або бастіонів [8, 236]. Фактично Георгій Кониський був свідком грандіозних масштабів оборонного будівництва, порівнявши його з єгипетськими пірамідами. Такого детального опису різновидів оборонних споруд Української лінії не надавав жоден історик XVIII ст., тому саме цей перелік містить важливу інформацію щодо реальної картини співіснування фортифікаційних перешкод та малих довготривалих оборонних пунктів вздовж периметра Української лінії.

Наступний опис польових укріплень відрізнявся дуже зменшеними характеристиками. Він належав Якову Марковичу, який у власному щоденнику «Діаріуш» писав наступне: «Линия сия ведена от Днепра до Донца, выложена ... у человека, и дерном выложена у вышину, а у ширину в аршин» [11, 245]. Згідно з цими даними, польові укріплення нагадували звичайну межову канаву разом із валом, що можна було спостерігати на тодішніх гетьманських поміщицьких землеволодіннях. До того ж, метричні розміри, що були вказані Яковом Марковичем, не відповідали реальним фортифікаційним параметрам реданих валів та ровів на степовому порубіжжі між Дніпром та Сіверським Дінцем після завершення офіційного будівництва.

На відміну від істориків галантного XVIII ст. дослідники раціональних XIX–початку XX ст. підійшли більш фахово до проблеми вивчення польових укріплень Української лінії. Вирішальний вплив на розвиток історіографічних та військово-інженерних досліджень Української лінії у дореволюційній Російській імперії справила книга видатного історика фортифікації Федора Федоровича Ласковського. Визнаний історик російської фортифікації описав основні типи укріплень, привів креслення та графічні профілі польових споруд. У його описі польові укріплення мали вигляд суцільного валу та рову, які своїми хвилястими обрисами копіювали рельєфи місцевостей, помережених численними руслами річок, струмків та балок. Основними опорними пунктами були редани – укріплення з двома з'єднаними фасадами. Особливо небезпечні напрямки та різкі топографічні вигини прикривали люнетні – споруди з двома фасадами та двома фланками. Декотрі з реданів та люнетів на найбільш небезпечних ділянках споруджувалися із з'єднаною з бруствером горжею, щоб забезпечити тимчасову залогу від раптових атак з тилу. Окрім описаних укріплень лінія підсилювалася редутами – чотирикутними укріпленнями з повним профілем валу, що нагадував фортечний (валганг, банкет, бруствер) та оперізувався ровом, укріпленням по дну палісадом [9, 72–73]. В альбомі дослідник привів креслення всіх типів укріплень та графічно продемонстрував їхнє тактичне співвідношення у системі польової фортифікації. Заслужене на увагу зображення №8 на листку №6, де детально подано т. з. «нормальний профіль лінії», вал якої складався з горжі, банкету, бруствера та берми. Рів у перетині мав трапецієподібний розріз та прикривався з фронту гласисом» [10, л. 6, зобр. 8].

На противагу корифею військово-інженерної служби середини XIX ст. Ф. Ласковському визнаний фахівець початку XX ст. у галузі військової російської історії та за сумісництвом полковник Генерального штабу Олексій Байов подав дуже лаконічний опис польових укріплень. За його словами, на відстані 286 верст від гирла Орелі до плинку Дінця реданні вали утворювали вхідні та вихідні кути поворотів, зумовлених течіями річок, струмків та балок. У прямій залежності від умов оборони редани замінювалися малими бастіонами або люнетами. Деякі з них були зімкнуті з горжі та утворювали окремі зачинені пункти оборони. Незалежно від перерахованих типів земляних укріплень фронтальний периметр Української лінії підсилювали редути, що перебували один проти одного на різних відстанях [1, 193].

Наступна друга половина XX ст. не доповнила наукові бази новими публікаціями з проблем вивчення польових укріплень Української лінії. Рішучі зміни відбулися на зламі двох століть, коли київський дослідник Микола Петрович Кучера одним із перших порушив таємну заборону комуністичних керівників на археологічне вивчення козацьких пам'яток. Подібна ідеологічна заборона склалася в Українській РСР після 30-х рр. XX ст. і тривала до кінця поточного століття. Розкопки 1989 р. фортифікаційних укріплень у Пооріллі вдалося отримати чергову наукову перемогу. Особливо було започатковано новий етап археологічних досліджень старожитностей Української лінії. Археологічна експедиція під керівництвом Кучери провела візуальне обстеження протяжної ділянки укріплень, картографувала її та здійснила розріз земляного тла укріплень між селами Дубове та Залілея Царичанського району Дніпропетровської

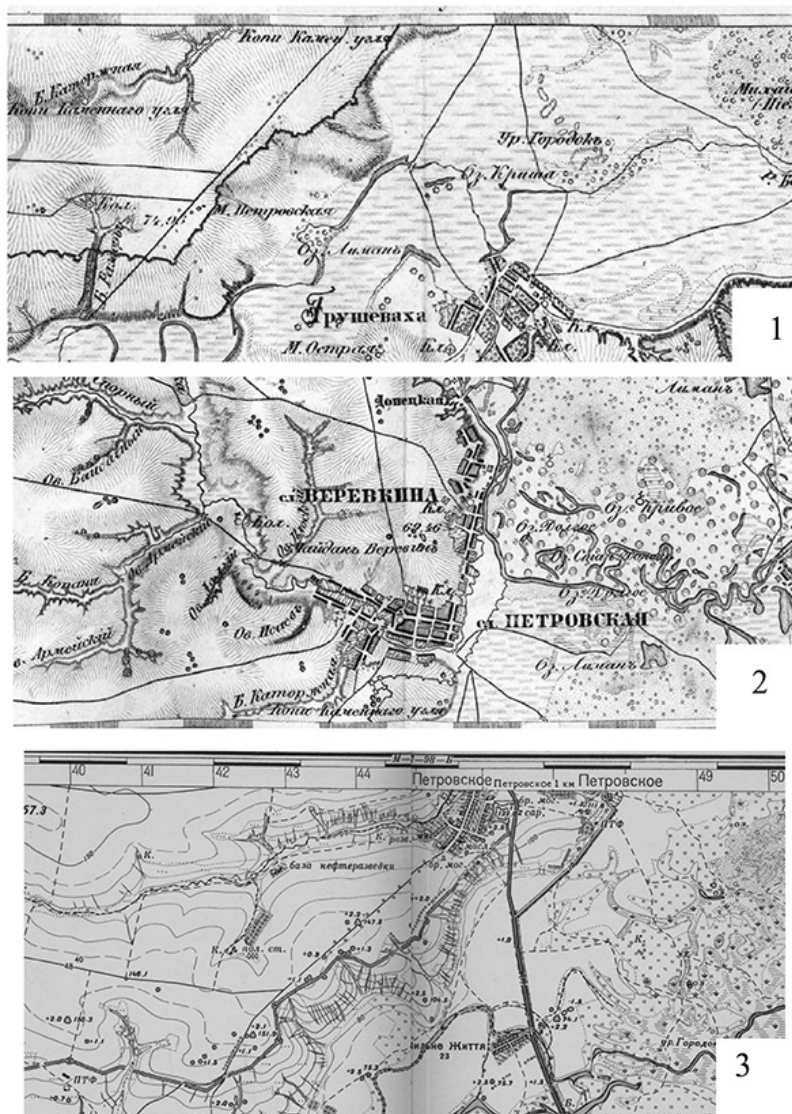

Рис. 1. Фрагменти топографічних карт XIX-XX ст. околиць слободи Петрівської:

1. Мапа Шуберта ряд XXIV, 15 лист.
2. Мапа Шуберта ряд XXV, 15 лист.
3. Радянська карта М-37-98-Г(Велика Комишуваха)

області. Стратиграфічні спостереження дозволили простежити внутрішні структури валу та гласису, котрі у верхніх частинах для протидії ерозійним процесам скріплювалися глинистими прошарками. Вперше були з'ясовані реальні метричні розміри валу, гласису та рову [3, 113–114].

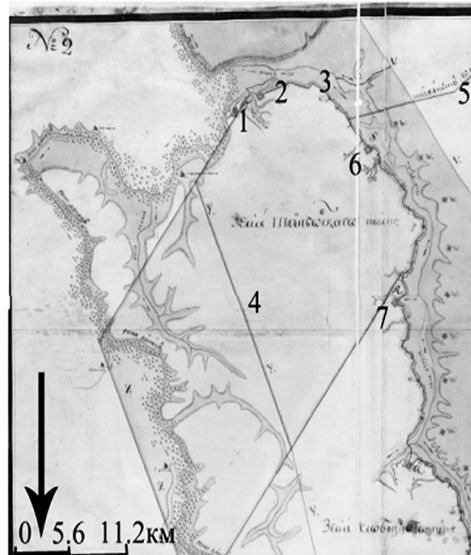
Польову естафету з археологічного вивчення укріплень Української лінії наприкінці 90-х рр. XX ст. продовжив полтавський науковець Г.П. Заїка. Ним особисто пройдено весь відрізок укріплень на території Полтавської області. Результати кропітких розвідок вилилися у публікації та окрему монографію, присвячену історії та археології Української лінії. Зіставлення історичних свідчень та археологічних матеріалів дозволили досліднику вивести середньостатистичні метричні розміри польових укріплень. Згідно з висновками Григорія Заїки, середня висота валів становила 4,3 м, ширина в основі складала 6,4 м. Рів мав глибину 4,3 м, його ширина по верхньому краю дорівнювала 6,4 м. Природно, що фахівець визнавав дещо перебільшені у порівнянні з реальними розмірами реданного валу та рову, зазначивши залежність їхніх метричних габаритів від умов конкретної місцевості [7, 9].

Питання вивчення польових оборонних споруд Української лінії також побіжно торкалася сучасна російська історіографія. Як констатувала Олена Гукова, головним оборонним принципом лінії була вдало збалансована система фортифікаційних споруд, що одночасно включала в себе земляні редути, люнети, редани та реданні вали з паралельними ровами і гласисами. Подібне комплексне поєднання простих і складних фортифікаційних об'єктів, на думку О.А. Гукової, виокремлювало Українську лінію на військово-інженерному фоні від решти прикордонних укріплених ліній, зведених у XVIII ст. на рухливих східних та південних кордонах Російської імперії [4, 83–87].

Як бачимо, історіографічне вивчення польових укріплень Української лінії на загальному рівні має певні наукові здобутки. Але поки що відсутні комплексні публікації, в яких на основі синтезу архівно-картографічних та археологічних даних досліджувався конкрет-

Рис. 2. Фрагмент архівної карти 1736р. (РДАДА) із нашими цифровими позначками.

1. Петрівський форт.
2. Петрівська фортеця.
3. Польові фортифікаційні укріплення.
4. Адміністративні межі Тамбовського полку.
5. Проект продовження лінії до р. Лугані.
6. Тамбовська фортеця.
7. Слобідська фортеця.

ний локальний відрізок фортифікаційних споруд поза земляними мурами гарнізонних фортець. Подібне дослідження окремого мікрорегіону та порівняльні результати схожих інших територій дозволять створити генеральну мапу, на якій будуть відображені регіональні особливості. Подальший аналіз та атрибуція цих відмінностей посприяють сходженню на більш вищі шаблі історичних та археологічних інтерпретацій.

Пропонуємо першою вибрати ділянку завдовжки 8,5 км вздовж частини зони відповідальності Першого батальйону Тамбовського ландміліцейського полку, що впродовж 1731–1764 рр. дислокувався у Петрівській фортеці. Фортечна залога три десятиліття поспіль несла сторожову та фіскальну службу на крайньому східному фасі Української лінії.

У географічному відношенні фортеця та польові укріплення розташовані на плато лівого корінного берега р. Береки та місця злиття малої річки Беречки з пліном Сіверського Дінця. У сучасному адміністративному підпорядкуванні зазначена територія належить громаді с. Петрівське Балаклівської ТГ Ізюмського району Харківської області.

Зазначені адміністративні межі у польовому сезоні 2020 р. комплексно обстежувалися співробітниками ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» спільно з ДП Слобідська археологічна служба ОАСУ. Безпосередню участь у проведенні розвідкових робіт брали автори справжньої публікації [5, 3–33].

Початку археологічних розвідок передувало ретельне вивчення доступного картографічного матеріалу, неопублікованих архівних мап, джерелознавчих історичних даних. Аналіз топографічної ситуації вивчався та порівнювався на різночасових військових картах. Серед них карти Шуберта 60-х рр. XIX ст. На одній із них (ряд XXIV, 15 лист) зображена фортеця, частина польових укріплень на південь від неї та лінія укріплень на два вигини у східному і північно-східному напрямках до течії Дінця. На іншій (ряд XXV, 15 лист) нанесені обриси реданних валів, що повторювали топографічні особливості топографічного вигину країв лівого корінного берега р. Береки. На обох мапових аркушах лінія укріплень промальована суцільними відрізками, що вигинаються паралельно до ізоліній рельєфу та перпендикулярно до витоків балок (Рис. 1.1, 2).

На картах радянської доби топографічна ситуація зображення польових укріплень зазнала докорінних змін. На карті М-37-98-Г (Велика Комишуваха) 1939 р. складання та виправлення 1949 р. графічні обриси лінії розчленовані в семи місцях балковою ерозією. На карті М-37-98-Б зазначених вище років взагалі відсутні два протяжних відрізка за 1,1 км на схід та за 3,3 км північний схід від фортеці (Рис. 1.3).

Абсолютно обмежену інформацію містить найраніша із мап 1736 р. з фондосховищ Російського Державного Архіву Давніх Актів (РФ, м. Москва) під назвою «Карта Украинской линии от Днепра до Сиверского Донца в которой назначены слободы и деление земель девяти лантмилицких полков» (Фонд 192, опис 1, справа 7). На мапі двома відрізками схематично позначені польові укріплення на південний захід від фортеці. На схід від укріплення зображено коротесеньку лінію укріплень, що проходить вододільним мисом, утвореним з півночі течією р. Беречки, а з півдня – береговими терасовими схилами лівого корінного

берега р. Береки (Рис.2). На правому березі р. Беречки відсутні будь-які зображення фортифікаційних споруд, які, навпаки, зображені на карті Шуберта (ряд XXIV, 15 лист). Логічне пояснення реальності проходження укріплень вздовж правого берега р. Беречки відшукуються на сторінках щоденника петербурзького академіка Гільденштедта, котрий 16 серпня 1774 р. пройжджав через Петрівську фортецю та її прилеглі околиці, проводячи науково-статистичну експедицію по Слобідсько-Українській губернії [12, 79–81]. Отже, картографічні матеріали разом із документальними історичними свідченнями вимальовують доволі детальну картину пролягання маршрутів укріплень на місцевостях вздовж вододільного плато лівого корінного берега Береки та правого берега р. Беречки.

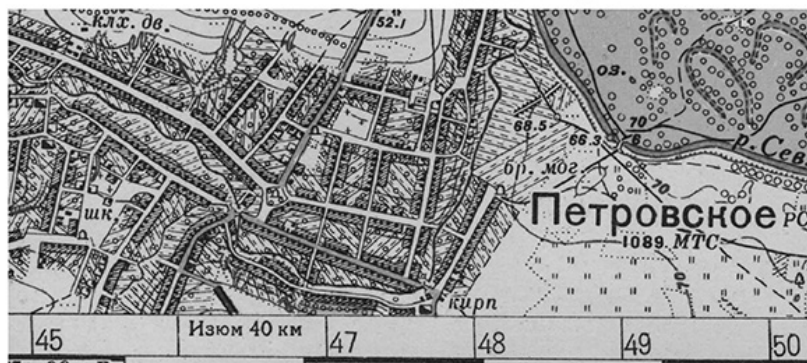
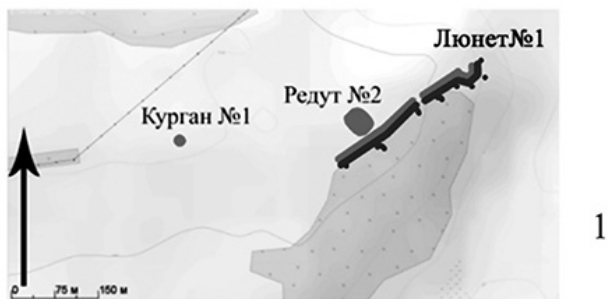
Саме завдяки зіставленню перелічених картографічних матеріалів був складений маршрут розвідок, які переслідували наступні цілі: 1. З'ясувати точну кількість фортифікаційних об'єктів; 2. Визначити ступінь їхньої схоронності та аналізувати загальний рівень збереженості укріплень періоду Української лінії в окреслених межах; 3. Провести картографування відкритих об'єктів із прив'язкою до світової системи координат WGS 84; 4. Здійснити фотофіксацію об'єктів; 5. Скласти інструментальні плани фортифікаційних споруд; 5. Результати досліджень використати для складання облікової документації з наступним її поданням в уповноважені пам'яткоохоронні установи для присвоєння державного статусу пам'ятки археології.

З метою отримання більш об'єктивної наукової інформації розвідкові роботи проводилися у літню пору та пізньої осені. Подібне дублювання пір року під час польової діяльності дозволяло на контрасті фенологічних змін рослинного покриву фіксувати ледве помітні наземні насипи або заглиблення. Пошуковий алгоритм обстеження археологічних об'єктів включав піші візуальні розвідки з наступною інструментальною зйомкою, аеророзвідку за допомогою квадрокоптера, закладку пошукових шурфів. Саме комбінування перелічених методів у купі із сезонним моніторингом рослинності дозволило зафіксувати нові типи археологічних фортифікаційних об'єктів, раніше невідомих для цього мікрорегіону. Жодні відомості про них також відсутні в наукових археологічних та історичних працях.

Умовно роботи були сконцентровані на двох пошукових майданчиках: паралельно лінії реданних валів та на території фортечного дворища. Bastionному фронту Петрівської фортеці, оперезаному ровами та гласисом, надано детальний опис як у наукових працях XVIII–XIX ст. (Гільденштедт, Ласковський), так і у публікації результатів аерофотозйомки 2017 р., здійсненої Следюком Д., Окатенком В., Голубевою І., Свистуном Г. [13, 267].

У польовому сезоні 2020 р. нами на фортеці окрім аерофотозйомки також здійснювалися інструментальні обміри та закладання розвідкового шурфу. Наші новітні комплексні археологічні дослідження дворища дозволили простежити складну внутрішню розпланувальну структуру фортеці [6].

З метою поетапного обходу периметр польових укріплень був розділений на три протяжні ділянки. Перша під умовною назвою – центральна, завдовжки 1,72 км раніше розпочиналася під південно-східним бастионом фортеці та слідувала по краю корінного берега у південно-західному напрямку. Рельєф у цій місцевості має дуже пересічений характер, бо високі терасові схили густо помережені глибокими ярами. Вільні від ерозії площини щільно залісені штучними байрачними

3

Рис. 3. Фрагмент західного відрізка східної ділянки. 2. Центральна ділянка укріплень: А – польові укріплення Української лінії. Б – сучасні протиерозійні вали. 3. Фрагмент карти М-37-98-Б

лісами, висадженими близько шести десятиліть тому. Для протидії ерозійним процесам у місцях стрімкого водного стоку в 50–60-х рр. XX ст. були збудовані протиерозійні вали. На топографічних картах генштабу СРСР 70–80-х рр. минулого століття вони часто позначалися безперервною лінією (Рис. 3. 3).

Нижче цієї смуги порівняно із сучасними протиерозійними спорудами розташовувалися два послідовних відрізка давніх укріплень періоду Української лінії (Рис. 3. 2). Перший – південний, завдовжки 190 м, брав початок біля витоків ярка. Другий – північний, завдовжки 90 м, розпочинався на протилежному схилі і закінчувався на березі витоків сусіднього ярка. Споруди часів Української лінії суттєво знівельовані плантажною оранкою під час лісонасадження. Перепад висот між рівнями рову та валів складає 1,3–1,5 м. Вали майже знівельовано. Їхня ширина дорівнює 4 м, рови практично заплили ґрунтом завширшки 3–5 м та 0,2–0,4 м завглибшки. Висота валу на південному відрізку складає у середньому 0,3 м, він 4 м завширшки. Не виключено, що через своє розташування на крутому схилі близько 40° ці два давні відрізки разом із втраченими сусідніми частинами могли виконувати функції ескарпів [5, 14–15].

Новітні польові розвідки довели, що центральна ділянка польових укріплень зазнала за останні півтора століття катастрофічних антропогенних руйнацій. Згідно з картографічними даними 1736 р. та 60-х рр. XIX ст., на відстані 1,56 версти реданного валу були зведені 3 редани. Жодна із перерахованих споруд не збереглася. Фактично із первісної довжини споруд залишилися 16 % відрізків від початкових розмірів. Загальні спостереження за маршрутом проходження фортифікаційних перепон на центральній ділянці приводять до висновків максимального використання будівельниками стрімких рис рельєфу та побудови укріплень у найбільш вигідних для оборони місцях.

Наступна західна ділянка розпочиналася на західному схилі витоків глибокого яру [5, 15–16]. На цьому місці вал та рів перпендикулярно впиралися у берег глибокого ярка (Рис. 4. 1). Денна поверхня оборонних споруд задернована. Висота валу складала 1 м, ширина його основи дорівнювала 9,8 м. Параметри рову наступні: завглибшки 1,2 м, завширшки 6,5 м. Слідів гласису з напільної сторони не вдалося зафіксувати. За 5 м від краю ярка була проведена інструментальна зйомка профілю по лінії вал-рів (Рис. 7. 2). Відрізок оборонних споруд на цій ділянці з обох сторін обмежений орними полями. Його загальна довжина до першого повороту складає близько 0,266 км (Рис. 4. 1).

Редан № 1 зафіксовано за 10 м від початку оборонних споруд. Довжина його фасів дорівнює 15,7 м. Параметри рову та валу схожі з показниками місця інструментальної зйомки (Рис. 4. 1).

Редут № 1 розташовується за 0,180 км на південний-захід від редану № 1. У плані зверху укріплення має обриси, наближені до шестикутника близько 40 м у діаметрі. У середині споруди наявне конусоподібне заглиблення 2,8 м завглибшки та 9,5 м у верхньому діаметрі (Рис. 7. 1). Зі сторони горжі висота валу навколо споруди складає 1,2 м, біля основи він має 7 м завширшки (Рис. 7. 1). З напільної сторони рів завширшки 8 м, а також 0,5 м завглибшки. На вістрі фасів вал та рів розорані. Між валом лінії та північно-західним краєм редуту наявний плаский розрив 3 м завдовжки від т. з. 'калітки' – рухливого дерев'яного загородження на зразок нешироких воріт для безперешкодного виходу піхоти у поле під час контратаки супротивника.

Занадто заглиблене дно центральної частини редуту не дозволяло ефективно вести вогонь по прямій траєкторії. Без жодних сумнівів, його викопували з якоюсь невійськовою метою. Наявність масивного заглиблення та викидів навколо нього наводить на думку стосовно вторинного використання земляних викидів навколо давнішої заглибленої споруди. У даній ситуації ми маємо справу із врзанням у тло майдану – селітроварної споруди – лінійного валу з наступним оконтуренням за допомогою валів та ровів його штучних шестикут-

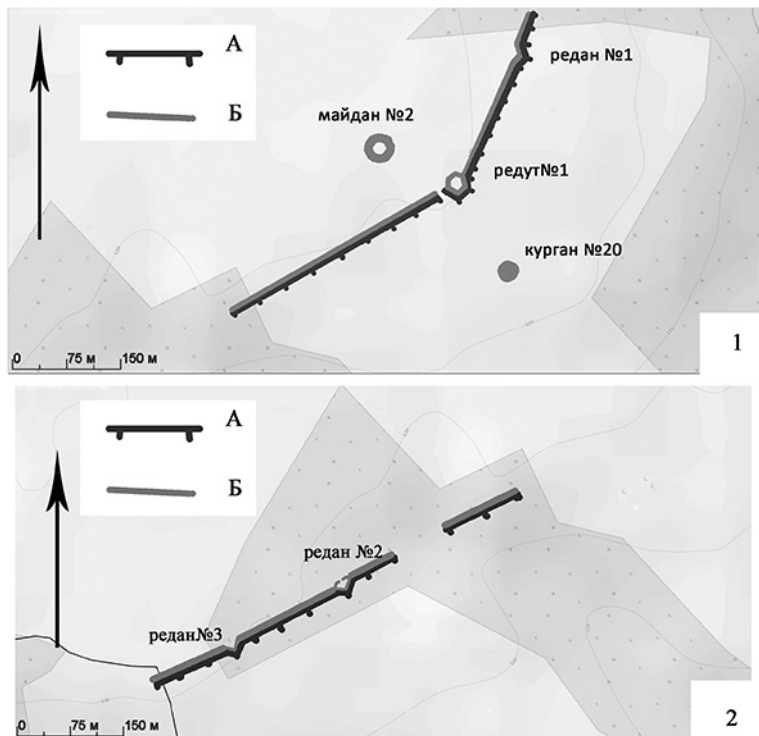

Рис. 4. Відрізки польових споруд західної ділянки. А – рів, Б – вал

них обрисів. Зауважимо, це поки що перший задокументований факт фортифікаційного перепрофілювання у 1731 р. технічного об'єкта для видобування поташу у стаціонарне довготривале земляне укріплення.

Про первісне призначення заглиблення в якості котловану від майдану свідчить близьке сусідство насипу іншого майдану № 2 діаметром 42 м, заввишки 2 м (Рис. 4. 1). Оскільки цей насип розміщувався за 0,1 км північніше від умовного напрямку проходження польових укріплень, він залишився осторонь від фортифікаційних споруд, а будівельники з метою реальної економії трудових затрат використали інший насип та котлован споруди, що вдало перебували на шляху їхніх будівельних робіт.

За редутом № 1 напрямом лінії повертає на 30° у північному секторі горизонту (Рис. 4. 1). Далі зазначена ділянка пролягає на відстані біля 0,327 км і впирається у крутий схил глибокого ярка.

Початок нового відрізка укріплення завдовжки 0,117 км розміщується на протилежному березі ярка. Споруди на цій ділянці задерновані та порослі лісом, вал заввишки 0,3 м, завширшки 5 м, рів 7 м завширшки та 1 м завглибшки. Зберігся гласис 4 м завдовжки та 0,4 м заввишки від верхнього горизонту ескарпу рову. Західний край лінії укріплення обмежується схилом яру (Рис. 4. 2).

Наступний відрізок укріплення завдовжки 0,30 км бере свій початок на розі витоку яра (Рис. 4. 2). На фортифікаційному периметрі цієї ділянки розміщуються два редани, відстань між якими складає 0,155 км. Перший за крайнім місцеположенням редан № 2 розташований за 60 м від західного берега глибокої балки. Споруда має закриту горжу 0,2–0,6 м заввишки та 1,5 м завширшки. Вхід завдовжки 2 м розташовується у центрі. Довжина реданних фасів – 16 м. Біля редану вал заввишки 0,7 м, завширшки 8 м, рів має ширину 8 м та глибину 0,8 м (Рис. 4. 2). Другий редан № 3 має довжину фасів 15 м. Вал навколо нього 0,7–0,8 м заввишки, 7–9 м завширшки. Рів має вище зазначені параметри. Поверхня оборонних споруд задернована, по їхньому північному краю проходить ґрунтова дорога (Рис. 4. 2). Західна межа зазначеної ділянки розташовується на східних схилах витоків наступного яру.

Сусідня ділянка бере свій початок на протилежному березі витоків яру. Її лінійна довжина складає 0,135 км. На північ від лінії валу за 9 м строго перпендикулярно їй напрямку проходить невеликий яр, утворений вже після спорудження укріплень. За 74 м від східного краю фортифікаційного відрізка розташовується редан № 4 з довжиною фасів 16,5 м (Рис. 5. 2). Вістря фасів зруйноване глибокою промивиною, рів має 6 м ширини та 0,6 м завглибшки, вал відповідно 0,6–0,8 м заввишки та 8 м завширшки біля підшви. Західний край цієї ділянки впирається у сучасний протиерозійний вал 1,3 м заввишки.

Наступний відрізок розпочинається за протиерозійною спорудою, його загальна довжина 0,304 м. На відстані 100 м вал знівельовано ґрунтовою дорогою. Вздовж усього периметра ділянки рови та вали засаджені деревами листопадних порід. Обриси фортифікаційних укріплень за 100 м на північний захід від редану № 4 отримали вигин близько 10° у південному напрямку. Параметри оборонних споруд наступні: вал 6 м завширшки, 0,9 м заввишки, рів має глибину 0,6 м та 6 м завширшки. Зберігся гласис 6 м завдовжки та 0,4 м заввишки. По фронту ділянка захищена реданом №5 з довжиною фасів 17,7 м (Рис. 5. 2). Горжа укріплення зачинена у вигляді ламаної лінії, без центрального входу її висота складає 0,7 м, ширина дорівнює 1,5 м. Перед ровом простежується ескарп 0,9 м заввишки (Рис. 5. 2). На прилеглих із заходу оборонних спорудах рів 6 м завширшки та 0,7 м завглибшки, вал 7,5 м завширшки та 0,8 м завглибшки. Крайня західна точка укріплення впирається в схили ярка, за 4 м від неї лінія робить невеликий вигин.

Крайня західна частина ділянки довжиною 0,86 км бере початок на протилежному західному краю ярка. Через рів та вал, що запліли, пролягає ґрунтова дорога. Далі напрямом укріплень перетинає сучасний протиерозійний вал, укріплення лінії розпочинаються за його протилежною стороною. Оборонні споруди на початковому відрізку мають наступні параметри: вал заввишки 1,1 м, його підшва

завширшки 8 м, рів має глибину 1 м, він завширшки 7 м. Місцями зберігся гласис 4 м завдовжки та 0,4 м шириною. За 230 м на південний захід від гирла балки розміщується редан № 6 з довжиною фасів 15 м (Рис. 5. 1). Далі напрямком лінії за 155 м на південний захід від редану №6 робить поворот на 15° у північний сектор горизонту (Рис. 5. 1). За 85 м від місця повороту вал прорито, а рів засипано полотном ще однієї польової дороги (Рис. 5. 1). Кінець розглянутої ділянки впира-

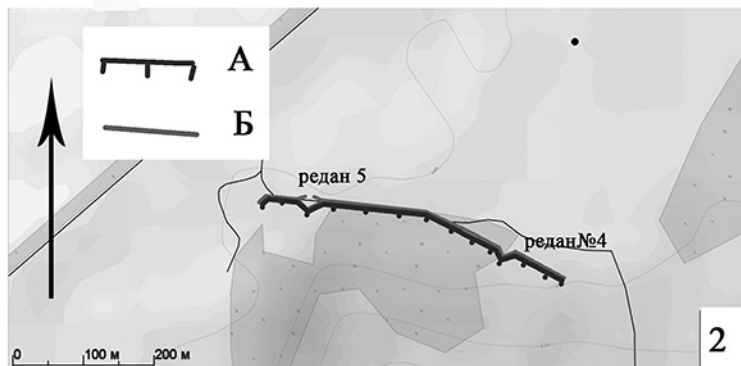
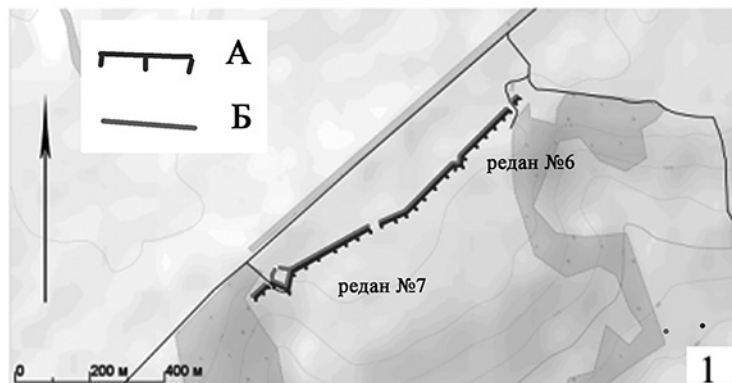

Рис. 5. Крайні західні відрізки польових споруд західної ділянки. А – рів, Б – вал стьєся у східні схили балки. Напрямок руху на ділянці лівого берега балки прикривав редан № 7 із зачищеною горжою та довжиною фасів 16 м. Горжа має вигляд дуги 32 м завдовжки, без центрального входу 2,5 м завширшки та 1 м заввишки. Внутрішній простір та вали споруди поросли чагарниками. Вздовж західного фасу редану пролягає вже згадана польова дорога.

Таким чином, виразною специфікою польової фортифікації західної ділянки є вдале топографічне розташування укріплень на гребені між пласким береговим плато та крутими схилами. Також спостерігається ретельно продумана система розміщення оборонних споруд, яка абсолютно виключала можливість іс-

нування «сліпих зон» обстрілу. Вразливі для кочової кінноти балкові схили надійно прикривалися реданами із зачиненими горжами, які самі по собі утворювали добре захищені довготривалі опорні пункти. За умови дислокації всередині них тимчасових малих гарнізонів, озброєних рушницями та гарматою, надовго блокувався ворожий рух в секторах їхнього вогню. Окремо заслуговує на увагу також факт вторинного використання в якості стаціонарної оборонної споруди земляних об'єктів попередніх епох немілітарного призначення.

Східна ділянка завдовжки 3,72 км розташована спочатку на високому корінному мисі, утвореному із півночі течією р. Беречки, із сходу широкою заплавою р. Сіверського Дінця. Далі умовна лінія укріплень пролягає вздовж правого берега р. Беречки.

Оборонні споруди Української лінії розташовуються на південному кордоні між мисовим плато та береговими схилами тераси правого берега р. Береки. Їхня збережена та візуально зафіксована довжина складає 0,35 км. Поверхні видимої частини оборонних споруд природно задерновані (Рис. 3. 1).

Початок фортифікаційних об'єктів розташовується на східному кордоні плато зі сторони заплави Сіверського Дінця (Рис.3. 1). Схили корінного берега перебували під захистом люнету № 1, який має фланки 10 м та фази 7 м завдовжки (Рис.3. 1). Горжа споруди зруйнована сучасними перекопами, дренажною канавою та кулеметною позицією Другої світової війни (Рис.3. 1) Біля люнету польові споруди мають наступні розміри: вал 8 м завширшки та 0,7 м заввишки; рів 5 м завширшки та 0,3 м завглибшки. По дну рову прокладена лінія стрілецьких позицій періоду 1942–1943 рр. За 10 м північніше напрямку рову та валу та 177 м на південний захід від люнету № 1 розташовується штучний земляний насип 2 м заввишки та 30 м у діаметрі редуту № 2 (Рис. 3. 1). Пола земляної споруди у південній частині ескарпована до 1 м заввишки (Рис. 3. 1). Під час погляду з висоти пташиного польоту курган має обриси, наближені до квадрата із заокругленими кутами. Центральна частина насипу горизонтально вирівняна. Виразних слідів спорудження рову навколо насипу не виявлено. Коротко підсумовуючи, зазначимо, що штучна підрізка полів кургану, нівелювання його верхівки та, нарешті, дуже близьке сусідство з польовими спорудами дозволяють визнати факт перепрофілювання в 1731 р. поховальної споруди давнини у фортифікаційний об'єкт початку ранньомодерної доби на кшталт земляного редуту. До того ж, зазначений укріплений пункт довготривалої оборони займав вигідну топографічну позицію на найвищій тощі рельєфу, яка дозволяла вести зручне візуальне спостереження у південному напрямку та за можливості влучно прострелювати гарматним і рушничним вогнем навколишні терасові схили гирлової частини р. Береки. Описаний редут, можливо, позначено картографічним символом у вигляді кургану на відповідній мапі Шуберта (ряд XXIV, лист 15).

За 0,1 км від нього, біля витоків невеликого ярка закінчується західний край розглянутої ділянки. На протилежному схилі ярка та далі від нього на місцевості фортифікаційні споруди не збереглися.

Однак визначити їхній дійсний напрямок є дуже складною справою. Тут на відстані 0,7 км за останні сім десятиліть місцевість зазнала значних антропогенних змін у вигляді полотна асфальтової дороги, дренажної канави, цегляного та бетонного парканів промислової зони, лісозахисних смуг, виробничих будівель.

Допомогти у реконструкції проходження маршруту оборонних споруд можливо тільки через зіставлення різночасових карт XVIII–XIX ст. доіндустріальної доби, бо на середину XX ст. біля фортеці було розташоване підприємство Петрівської сільгосптехніки з ремонту сільгоспмашин із потужною виробничою базою. Саме воно завдало значні техногенні впливи на навколишні ландшафти. Топографічну ситуацію домашинного землеробського використання те-

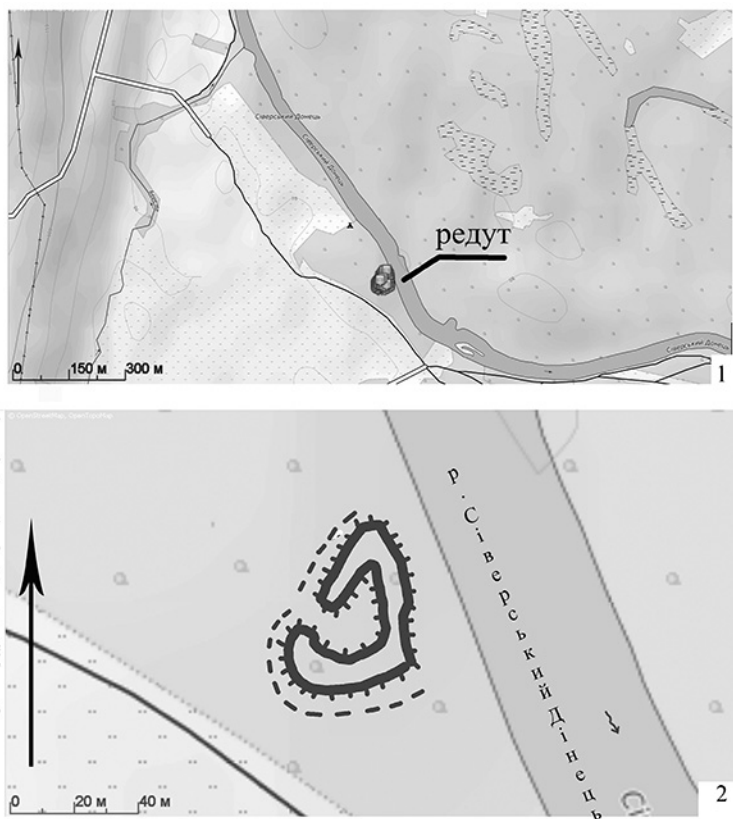

Рис. 6. Довготривала земляна споруда-редут на березі р. Сівєрський Донець.

1. Генеральний план розташування. 2. План укріплення

риторії відтворено на мапі Шуберга (ряд XXIV, лист 15). Тут фортифікаційні споруди реданного валу пролягають від місця впадіння р. Беречки у Сівєрський Донець, по правому березі першого річкового потоку, далі осідлають плато берегового мису зі збереженими залишками вище описаної західної ділянки та слідують до земляних мурів Петрівської фортеці, де з'єднуються з південним фланком північно-східного бастиону (Рис. 1. 2). Зовсім протилежну інформацію надає архівна карта з Російського Державного Архіву Давніх Актів (м. Москва)

«Карта Української лінії от Днепра до Сиверського Донца в которой назначены слободы и деление земель девяти лантмилицких полков» (Фонд 192, опис 1, справа 7). На зазначеному картографічному документі маршрут проходження польових укріплень має зовсім інші обриси. Лінія реданних валів розпочинається трохи нижче середини берегового мису і приєднується до фланку південно-західного бастиону (Рис. 2).

Таким чином, картографічні джерела надають доволі протирічливу інформацію про напрямки розміщення польових укріплень на схід від фортеці. Достеменність варіантів прилягання реданного валу до земляних мурів Петрівської фортеці можуть дати тільки повномасштабні розкопки. До проведення подібних досліджень усі реконструкції гіпотетично спираються на спірну джерелознавчу площину архівно-історичного напрямку.

В історичному плані заслуговує на довіру інформація академіка Гільденштедта, який особисто оглянув 16 серпня 1774 р. Петрівську фортецю та польові укріплення біля неї. Результати власної подорожі по Слободсько-Українській губернії та свої спостереження в околицях Петрівського укріплення столичний науковець оприлюднив в окремій книзі. Згідно з його словами, розташування локального відрізка польових укріплень на правому березі р. Беречки мало такі обриси. Від фортеці лінія йшла вниз по підвищенню і прямувала ще 2 версти по низині, котра розташовується між гирлами Беречки та Береки. Фланг польових укріплень підсилювався земляним редутом за кількесот кроків від місця впадіння р. Беречки у Сіверський Донець [12, 89]. Достеменність повідомлення академіка Гільденштедта підтверджує зображення на карті Шуберта, де польові укріплення у вигляді валу із сімома реданами слідує від підшоши мисового плато на відстані 1,6 версти до берега р. Сіверський Донець (ряд XXIV, лист 15).

Наші візуальні обстеження на маршруті проходження укріплень завдовжки 1,79 км не виявили виразних слідів фортифікаційних споруд. Проте на східному кордоні, безпосередньо на правому березі р. Сіверського Дінця, знайдено земляне укріплення у вигляді великого редану із зачиною горожою. Фортифікаційна споруда розміщена за 0,76 км на північний схід від крайніх хат центральної частини південної околиці с. Петрівського та за 0,7 км на південний захід від гирла р. Беречки у листовому лісі (Рис. 6. 1). У плані укріплення наближене до обрисів прямокутного трикутника із заокругленими кутами. Найбільша довжина у меридіональному напрямку складає 53,5 м, у широтному дорівнює 37,7 м. Відповідно, північний фас нараховує 43,5 м, а західний – 34,76 м по прямій. Горжа укріплення завдовжки 50 м із центральним входом 6 м завширшки. Висоти валів значно коливаються, хоча їхні підшоши насипані на порівняно пласкій площині. Найвища висота 2 м спостерігається на північному фасі зі сторони річкового русла. Висоти валів на південному фасі коливаються від 0,5 до 0,8 м. Найнижчі висоти валів зафіксовані на горжі, де вони нараховують 0,4–0,6 м та плавно понижуються біля країв. У середині споруди по всьому периметру висоти валів більші на 0,5–0,3 м від їхніх показників по зовнішньому краю, що вказує на штучне заглиблення поверхні в середині укріплення. Паралельно спостерігається відсутність сталих розмірів ширини валів. На південному фасі вона складає 7–10 м, на північному нараховує 6–9 м, а на горжі дорівнює 8–5 м. Рови завглибшки 0,1–0,2 м, завширшки 4–6 м оперізують укріплення з трьох сторін (Рис. 6. 2).

Нема жодних сумнівів в інтерпретації описаного укріплення в якості редуту, який згадував у власних подорожніх нотатках Гильденштедт. Сучасне розташування фортифікаційної споруди із зачищеною горжею співпадає з топографічною прив'язкою столичного науковця, котрий назвав приблизну відстань від примітних орієнтирів – за кілька сотень кроків нижче від гирла р. Беречки та за 3 версти вище за течією від місця впадіння Береки у Донець. Остання відстань майже повністю зіставляється із сучасним відрізком 3,91 км між північним фасом укріплення та замуленим історичним гирлом Береки.

Окремого розгляду заслуговує факт руйнації польових реданних укріплень вздовж правого берега р. Беречки. Як ми вважаємо, у першу чергу, вирішальну роль зіграв природний чинник, бо тутешні ґрунти належать до лучного типу, природній ґрунтовий горизонт яких легко руйнувався механічною дією орних знарядь. Також вплинуло розміщення укріплень у заплаві, котра навесні регулярно заливалася річковими водами, що підтоплювали та розмивали вали. Про значну ступінь річкових розливів заплави Береки та Беречки навесні сповіщав академік Гильденштедт [12, 90]. Отже, у підсумку природні та антропогенні фактори зруйнували за минулі три століття фортифікаційні споруди. За перші

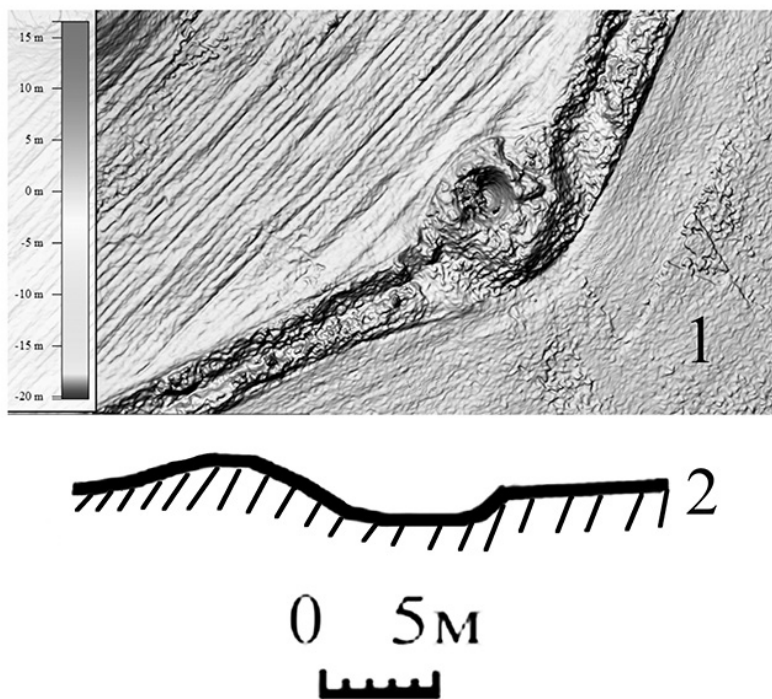

Рис. 7. Ортофотоплан редуту №1 на західній ділянці. Виконаний І. В. Більком.
2. Профіль польових споруд на початку західної ділянки

два століття суттєву роль відігравали гідрологічні та кліматичні чинники, тоді як впродовж останнього сторіччя заплавної східну ділянку лінії остаточно знівельовала сільськогосподарська діяльність

Таким чином, комплексні археологічні розвідки дозволили виявити на 8,5 км відрізьку велике різноманіття укріплень та простежити філігранну гнучкість військово-інженерних рішень у технічній адаптації до стрімких рис рельєфу. Також заслуговують на увагу випадки повторного перепрофілювання курганного насипу та майдану на оборонні споруди. В археологічній практиці вивчення фортифікаційних споруд Української лінії вже мали місце схожі випадки перебудови поховальних об'єктів у фортифікаційні укріплення [3, 114].

На наш погляд, прискіпливого аналізу заслуговує фортифікаційна генеза 4 довготривалих земляних укріплень із зачищеною горжою. Слід констатувати, що достеменно кількість зазначених споруд ніколи не буде з'ясована, бо збереглося близько 50 % довжини від реальних розмірів польових укріплень. Згідно з історичними джерелами, подібні споруди є типовим явищем виключно для фортифікаційної практики Української лінії. На жодній із численних оборонних ліній XVIII ст. Російської імперії аналогічні укріплення документально та графічно не зафіксовані. Найближчі зразки зачинених реданів відшуковуються в оборонній архітектурі лінії Беренса – системі укріплень Галицького передмістя Львова, зведених у 1678–1682 рр. за проектом Яна Беренса [2, 26–39]. Причини їхнього впровадження у фортифікаційну архітектуру східних рубежів української ойкумени XVIII ст. досі залишаються не вивченими. Якщо подібні споруди ніколи не проєктувалися та споруджувалися іноземними військовими інженерами на російській службі, наприклад, на Царицинській, Новій Закамській або Уйській лініях, то факт спорудження цих укріплень на Українській лінії можна пояснити виключно етнічною приналежністю їхніх будівельників – гетьманських козаків та блискучими фаховими знаннями безіменних фортифікаторів.

Джерела та література

1. Байовъ А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны. Война Россіи съ Турціей в 1736–1939 гг. СПб. 1906. 556 с. + 192 с.
2. Бевз О., Оконченко І. Втрачена оборонна архітектура Львова XVII ст. Лінія Беренса // Пам'ятки України, 2004. №1. С. 26–39.
3. Вітрик І.С. Українська Лінія як археологічна пам'ятка Пізнього Середньовіччя / Археологія. 1999. №2. С. 111 – 116.
4. Гузова Е.А. Фортификационные сооружения Украинской линии – новое направление военно-инженерной мысли XVIII в. // Научные труды Московского гуманитарного университета. 2009. Вып. 107. С. 83 – 87.
5. Дідик В.В., Білько І.В., Качало І.С., Охріменко Г.М., Фільчаков М.М. Археологічні розвідки 2020 р. у нижній течії р. Береки Балаклівської ТГ Ізюмського р-ну Харківської області. Харків 2021, 160 арк. Архів ОКЗ «ХНМЦОКС».
6. Дідик В., Білько І., Охріменко Г. Петрівська фортеця Української лінії: результати історичного та археологічного вивчення. У друці.
7. Заїка. Г.П. Українська лінія. Київ-Полтава. 2001. 88 с.
8. Кониский Георгий. История русов или Малой Россіи. Москва, 1846, 257+45 с.
9. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории фортификационного искусства в России. Ч. 3. СПб, 1865.

10. Ласковский Ф.Ф. Карты, планы, чертежи къ III части матерiалов к исторiи иженерного искусства въ Россiи. СПб, 1866.
11. Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Москва: типография. В. Готье. Ч. IV. 1859.
12. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии / Харьковский сборник. Харьков. 1891. Вып.5. Отд. 2. С. 71–158.
13. Следюк Д., Окатенко В., Голубева І. Свистун Г. Дослідження Української лінії на Харківщині / Археологічні дослідження в Україні, 2017. Київ, 2019. С. 267–272.

Список скорочень:

ОКЗ «ХНМЦОКС» – Обласний комунальний заклад «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини»
РДАДА – Російський державний архів давніх актів
СПб – м. Санкт-Петербург

В'ячеслав Шерстюк (Полтава)
директор Комунального закладу
«Центр охорони та досліджень пам'яток археології»
Полтавської обласної ради, магістр

Комплекс 2-ї чверті XVII ст. з Манжеліївського городища на Полтавщині

У 2015–2016 рр. Манжеліївська археологічна експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології (м. Полтава) під керівництвом автора проводила дослідження на городищі давньоруського та козацького часів.

Манжелія — містечко на Пслі, осаджене 1615 р., із середини XVII ст. – центр козацької сотні Миргородського полку. Завдяки тому, що місцевість козацької фортеці не використовувалася мешканцями села впродовж останніх років (населення «спустилося» вниз до річки та на плато корінного берега), майданчик городища сильно заріс, що чудово зберегло ділянки культурних нашарувань козацької доби.

За історичними відомостями, Манжеліївське сотенне містечко досить добре розвивалося саме в XVII ст. притому, що у XVIII ст. воно певною мірою занепало. Тому й не дивно, що комплекси та знахідки саме XVII ст. тут не поступаються в кількості більш пізнішим у часі.

Дослідження проводилося над урвищем, на ділянці руйнувань культурного шару, над житлом давньоруського часу, знахідки з якого були виявлені раніше [5]. У процесі його дослідження над ним було розкопано культурні нашарування козацької доби, а також кілька невеличких ям.

Для теренів Полтавщини комплекси I пол. – сер. XVII ст. — доволі рідкісне явище. Навіть для теренів полкового міста Полтава такі об'єкти є одиничними. Надзвичайно рідкісним є нумізматично датовані подібні комплекси, тому їхнє виявлення та публікація є доволі важливим чинником для дослідження матеріальної культури часу заселення теренів сучасної області в Нову добу.

Саме таким, закритим і подекуди датованим комплексам із Манжеліївського городища й присвячена ця публікація.